

Magdalena Bainczyk

dr hab., prof. KA, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

ORCID: 0000-0002-7923-4007

FEDERALNE MINISTERSTWO SPRAWIEDLIWOŚCI RFN W CIENIU NARODOWOSOCJALISTYCZNEJ PRZESZŁOŚCI – ZNACZENIE PROJEKTU ROSENBERG W POLSCE¹

Wprowadzenie. Rozliczenie organów niemieckich organów władzy państwowej z powojenną przeszłością

W pierwszym dziesięcioleciu XX w. w Republice Federalnej Niemiec, m.in. z inicjatywy SPD², został podjęty temat rozliczenia najnowszej przeszłości niemieckich organów władzy państwowej. Co istotne, rozliczenie owo nie dotyczyło okresu III Rzeszy, ale okresu od utworzenie państwa zachodnioniemieckiego, symbolicznie datowanego na 24 maja 1949 r. w związku z wejściem w życie

¹ Artykuł powstał w związku z wystawą „Rosenburg – Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości Niemiec w cieniu narodowosocjalistycznej przeszłości”, pokazywanej w Polsce (we Wrocławiu, Krakowie i Poznaniu) w 2019 i 2020 r. Organizatorem wystawy było Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości i Ochrony Konsumenta w RFN, a współorganizatorem w Polsce – Instytut Zachodni.

² Umowa koalicyjna pomiędzy CDU, CSU i SPD „Deutschlands Zukunft gestalten”, 18. kadencja, 2013.

Ustawy Zasadniczej RFN (dalej jako UZ)³, która po dziś dzień stanowi podstawę ustrojową funkcjonowania państwa niemieckiego, do lat 70., XX w.

Skąd wynikała taka potrzeba rozliczenia? W dyskursie naukowym, w mniejszym stopniu publicznym, coraz częściej podnoszono tezę, że rok 1949 był jedynie symbolicznym początkiem nowego, w stosunku do założeń ustrojowych III Rzeszy, państwa, opartego na zasadach z art. 1 (zasada poszanowania godności ludzkiej) UZ⁴ i art. 20 UZ (zasada państwa federalnego, socjalnego, demokratycznego i prawnego)⁵, określanych jako niezmiennalne w świetle art. 79 ust. 3 UZ⁶, a pierwsze dziesięciolecie RFN były naznaczone kontynuacjami personalnymi i materialnymi z okresu III Rzeszy⁷, zwłaszcza w kwestii funkcjonowania organów władzy państwowej zarówno na szczeblu federalnym, jak i krajowym. Oznaczało to, iż powszechnie deklarowana denazyfikacja⁸ miała miejsce w bardzo ograniczonym zakresie. W swoim *exposé* z 20 września 1949 r. Konrad Adenauer, kanclerz RFN w latach 1949–1963, stwierdził, że:

Zasadniczo i zdecydowanie opieramy się na grupie zawodowych urzędników. Denazyfikacja wyrządziła wiele nieszczęścia i wiele szkody. Osoby rzeczywiście winne zbrodniom popełnionym w okresie narodowego socjalizmu i w czasie wojny powinny zostać surowo ukarane. Ale poza tym nie powinniśmy już dłużej rozróżniać dwóch klas ludzi: tych politycznie bez zarzutu i tych politycznie obciążonych. To rozróżnienie musi zniknąć jak najszybciej⁹.

Zdaniem autorów wystawy „Rosenburg – Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości Niemiec w cieniu narodowosocjalistycznej przeszłości” cel Adenauera został osiągnięty. Jedynie 1,4% osób spośród poddanych procedurze denazyfikacji zostało uznanych za „głównych winnych” lub „winnych”, a wskutek przyjętej wykładni prawo ponownego zatrudnienia uzyskali również byli członkowie gestapo czy SS¹⁰. Wspomniane kontynuacje personalne i materialne z okresu

³ M. Bainczyk, *70-lecie Ustawy Zasadniczej*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2019, nr 11(385)/2019, https://www.iz.poznan.pl/plik_pobierz,3048,9ecf4cdb42c0e374a735e07fef429c56/Biuletyn%20nr%20385.pdf [dostęp: 12.11.2019].

⁴ Ustawa Zasadnicza dla Republiki Federalnej Niemiec (niem. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland) z 23 maja 1949 r. (Bundesgesetzblatt, pol. Federalny Dziennik Ustaw, dalej jako BGBl., s. 1), ostatnio zmieniona przez ustawę z 15 listopada 2019 r. (BGBl. I, s. 1546).

⁵ K.-P. Sommermann, *Art. 20 GG*, [w:] *Kommentar zum Grundgesetz*, Hrsg. H. von Mangoldt, F. Klein, Ch. Starck, Verlag Franz Vahlen, München 2018, nb. 20 nn.

⁶ M. Sachs, *Art. 79 GG Änderungen des Grundgesetzes*, [w:] *Grundgesetz. Kommentar*, hg. M. Sachs, C.H. Beck, München 2018, nb. 27 nn.

⁷ Por. N. Frei, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, C.H. Beck, München 1996; idem, *Hitlers Eliten nach 1945*, Campus, Frankfurt am Main 2001.

⁸ Krytycznie na ten temat: H.A. Winkler, *Długa droga na Zachód*, t. 2: *Dzieje Niemiec 1933-1990*, Wrocław 2007, s. 123 i n.

⁹ „Rosenburg – Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości Niemiec w cieniu narodowosocjalistycznej przeszłości”. *Publikacja towarzysząca wystawie*, tłum. M. Bainczyk, Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości i Ochrony Konsumentów–Instytut Zachodni, Berlin 2019, s. 21.

¹⁰ *Ibidem*, s. 21 i n.

III Rzeszy stały się przedmiotem krytycznej analizy zespołów naukowych, które otrzymały na początku XXI w. dostęp do zasobów archiwalnych poszczególnych organów niemieckiej władzy państwowej.

Pierwszą tego typu analizą była książka opublikowana w 2010 r., która wzbudziła w Niemczech ogromne kontrowersje¹¹, a dotyczyła karier rozpoczętych w III Rzeszy i kontynuowanych w Ministerstwie Spraw Zagranicznych RFN¹². Niemniej ważne z punktu widzenia funkcjonowania państwa wydaje się zbadanie najnowszej przeszłości Federalnego Ministerstwa Sprawiedliwości, które pełni rolę swoistego centrum ustawodawstwa federalnego, a także ze względu na model wymiaru sprawiedliwości, w ramach którego federalny minister sprawiedliwości pełni kluczową rolę w zakresie obsady stanowisk sędziów w federalnych sądach najwyższych oraz w Prokuraturze Generalnej¹³.

W 2012 r. Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości RFN powołało niezależną komisję naukową pod kierownictwem historyka Manfreda Görtemakera i prawnika Christopha Safferlinga, której zadaniem była analiza kontynuacji personalnych i materialnych z okresu III Rzeszy w zakresie funkcjonowania ministerstwa sprawiedliwości w latach 50. i 60. XX w. W 2016 r. został opublikowany ponad 500 stronicowy raport komisji zatytułowany „Akte Rosenberg”¹⁴ (pol. Akta Teczki Rosenberg). Tytuł publikacji jest związany z siedzibą Federalnego Ministerstwa Sprawiedliwości w latach 1950–1973 w Rosenburgu – willi położonej w dzielnicy Bonn.

W katalogu wystawy, przedstawiającym kluczowe wyniki prac niezależnej komisji naukowej, stwierdzono, że

Wyniki prac są jednoznaczne: w Ministerstwie Sprawiedliwości nowej Republiki Federalnej Niemiec czynnych było wielu prawników, którzy pracowali już w Ministerstwie Sprawiedliwości Rzeszy bądź też w wymiarze sprawiedliwości nazistowskiej dyktatury i byli głęboko uwikłani w bezprawie. Ponad połowę całej kadry kierowniczej stanowili dawni członkowie NSDAP, co piąty był członkiem SA. Ta personalna ciągłość była fatalna w skutkach: wiele ustaw poddano tylko bardzo powierzchownej denazyfikacji, dalej dyskryminowano też dawne ofiary, takie jak homoseksualiści lub Sinti i Romowie. Natomiast hitlerowscy zbrodniarze przez całe lata prawie nie byli ścigani oraz korzystali z amnestii i regulacji dotyczących przedawnienia¹⁵.

¹¹ *Das Auswärtige Amt und seine umstrittene Vergangenheit*, hrsg. M. Sabrow, Ch. Mentel, Verlag S. Fischer, Frankfurt am Main 2014.

¹² E. Conze, N. Frei, P. Hayes, M. Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, Blessing, Munich 2010.

¹³ M. Balczyk, *Selected Legal Aspects of Judicial Independence in the Federal Republic of Germany*, „IZ Policy Papers” 2019, no 30, <https://www.iz.poznan.pl/en/publications/iz-policy-papers> [dostęp: 6.09.2019].

¹⁴ M. Görtemaker, Ch. Safferling, *Die Akte Rosenberg. Das Bundesministerium der Justiz und die NS-Zeit*, C.H. Beck, München 2016.

¹⁵ „Rosenburg – Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości Niemiec w cieniu narodowosocjalistycznej przeszłości”, *op. cit.*, s. 5.

Szczególne szokujące są ciągłości personalne, jeśli chodzi o kadre kierowniczą w Federalnym Ministerstwie Sprawiedliwości. W 1950 r. 51% tu zatrudnionych w przeszłości przynależało do NSDAP, a 29% do SA. Pod koniec lat 50. odsetek zatrudnionych na stanowiskach kierowniczych osób z „brunatną” przeszłością jeszcze wzrósł. W 1957 r. było to odpowiednio: 57 i 33%. Osiemnaście lat po wojnie 55% zespołu kierowniczego w ministerstwie nadal stanowili byli członkowie NSDAP. Wspomniana ciągłość personalna miała określone skutki w sferze ustrojowej i przyjmowanych rozwiązań prawnych, nie tylko w zakresie prawa karnego czy odszkodowań dla ofiar III Rzeszy, ale także np. w zakresie prawa spółek.

Prace komisji opierały się na koncepcji „public history”, a wstępne wyniki prac wielokrotnie przedstawiano i dyskutowano na otwartych spotkaniach adresowanych do różnych grup. Częścią projektu „public history” jest również opracowanie wystawy, która w sposób syntetyczny zaprezentowałaby ustalenia niezależnej komisji naukowej. Znakomita pod względem merytorycznym i graficznym wystawa objazdowa jest pokazywana od 2017 r. w RFN, a w wersji anglojęzycznej od 2019 r. za granicami RFN. Polska była drugim po Stanach Zjednoczonych Ameryki państwem, w którym Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości i Ochrony Konsumenta zdecydowało się pokazać wystawę. Należy nadmienić, że prace badawcze w zakresie rozliczenia powojennej historii organów niemieckiej władzy państwowej są kontynuowane¹⁶. Na początku 2018 r. Prokuratura Generalna powołała w tym celu komisję naukową pod kierownictwem prawnika Christopha Safferlinga i historyka Friedricha Kießlinga. Ustalenia tejże komisji są równie przerażające, co w przypadku innych organów: 50% współpracowników Prokuratury Generalnej było w przeszłości członkami NSDAP¹⁷.

W rozmowach wokół projektu Rosenberg, toczonych zarówno w Polsce, jak i w Niemczech, pojawiało się wielokrotnie pytanie, dlaczego dla Polski istotna jest najnowsza przeszłość niemieckiego ministerstwa sprawiedliwości. Właściwa odpowiedź obejmuje wiele aspektów, wśród których należy wymienić: 1. aspekt moralny, 2. aspekt ustrojowy, 3. aspekt naukowo-edukacyjny, 4. aspekt relacji polsko-niemieckich.

¹⁶ Przegląd działalności komisji naukowych działających w tym zakresie zob. w: Ch. Mentel, N. Weise, *Die Zentralen Deutschen Behörden und der Nationalsozialismus. Stand und Perspektive der Forschung*, Institut für Zeitgeschichte–Zentrum für Zeithistorische Forschung, München–Potsdam 2016.

¹⁷ K. Hempel, *Eine belastete Behörde*, 2.07.2019, tagesschau.de, <https://www.tagesschau.de/inland/gba-ns-vergangenheit-101.html> [dostęp: 7.09.2019].

Aspekt moralny projektu Rosenberg

Dokądże, Panie, wzywać Cię będę, a Ty nie wysłuchujesz? Wołać będę ku Tobie: „Krzywda mi się dzieje”, a Ty nie pomagasz? Czemu każesz mi patrzeć na nieprawość i na zło spoglądaś beczynnienie? Oto ucisk i przemoc przede mną, powstają spory, wybuchają waśnie”. I odpowiedział Pan tymi słowami: „Zapisz widzenie, na tablicach wyryj, by można było łatwo je odczytać. Jest to widzenie na czas oznaczony, lecz wypełnienie jego niechybnie nastąpi; a jeśli się opóźnia, ty go oczekuj, bo w krótkim czasie przyjdzie niezawodnie. Oto zginie ten, co jest ducha nieprawego, a sprawiedliwy żyć będzie dzięki swej wierności”. (Ha 1, 2–3; 2, 2–4)

Projekt Rosenberg, dzięki jednoznaczemu wskazaniu zła i dobra, jest aktem symbolicznego przywrócenia sprawiedliwości, ważnym, bo dokonany i dokonywanym przez same państwo, które wskazuje na własne błędny w zakresie funkcjonowania w niedawnej przeszłości. Jest to ważne, ale, niestety, tylko symboliczne przywrócenie sprawiedliwości; symboliczne przede wszystkim ze względu na upływ czasu, który jest tak istotny w prawie. Jedną z wielu konsekwencji kontynuacji personalnych i materialnych w Federalnym Ministerstwie Sprawiedliwości RFN był brak ukarania sprawców zbrodni popełnionych w okresie III Rzeszy. Andreas Eichmüller wskazuje, że w latach 1945–2019 organy ścigania prowadziły postępowania w 37 tys. spraw dotyczących zbrodni narodowego socjalizmu przeciwko ok. 175 tys. osób. Jednakże akty oskarżenia wniesiono jedynie w 5672 sprawach, co stanowi 16% wszystkich postępowań, przeciwko 16 774 oskarżonym. Skazanych zostało jedynie 6 687 oskarżonych, przy czym w 60% przypadków oskarżeni zostali skazani na karę pozbawienia wolności mniejszą niż jeden rok. Tylko 3% oskarżonych zostało skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności lub – bezpośrednio w latach powojennych – na karę śmierci. Aż 70% wyroków skazujących przypada na lata 1945–1949, kiedy to wymiar sprawiedliwości był kontrolowany przez aliantów. W latach 50. XX w. odnotowano dramatyczny spadek liczby postępowań. Według Eichmüllera spadek ten był spowodowany z jednej strony przedawnieniem wielu czynów, a z drugiej – mentalnością grubej kreski zarówno w polityce, jak i w społeczeństwie¹⁸.

Wobec śmierci tak sprawców, jak również ofiar skutki prawne beczynności zachodnioniemieckiego wymiaru sprawiedliwości nie mogą już zostać uchylone.

Istotnym aspektem dla funkcjonowania demokratycznego państwa prawa, podnoszonym również w publikacjach niemieckich, jest przede wszystkim brak kar dla urzędników wymiaru sprawiedliwości III Rzeszy za wydawanie i wykonywanie wyroków z naruszeniem podstawowych zasad prawa

¹⁸ Wykład A. Eichmüllera *Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen in der Bundesrepublik Deutschland – Bilanz, Verlauf und Probleme* wygłoszony na konferencji „Odpowiedzialność za zbrodnie międzynarodowe. Konkluzje i perspektywy“, Kraków, 5.11.2019 r.

w związku z realizacji ideologii narodowosocjalistycznej zarówno przez prokuraturę, jak i sądownictwo. Na wystawie „Rosenburg” podawany jest przykład Ernsta Kantera, który brał udział w wydaniu 103 wyroków śmierci w okupowanej Danii¹⁹, a który w roku 1957 r. wraz z prokuratorem przy sądzie specjalnym w Innsbrucku Eduardem Dreherem²⁰ i byłym sędzią sądu wojskowego z okresu II wojny światowej Joachimem Schölzem²¹ pracował w Wydziale Prawa i Postępowania Karnego Federalnego Ministerstwa Sprawiedliwości.

W okresie III Rzeszy sądy niemieckie wydały około 35 tys. wyroków śmierci, ale w Zachodnich Niemczech zostało skazanych jedynie dwóch sędziów zawodowych. Arnd Koch stwierdza, że było to wynikiem przyjęcia przez sądy zachodniemieckie prawa nazistowskiego jako wzorca oceny sprawców zbrodni sądowej, wbrew sławnej formule Gustava Radbrucha²², a także restryktywna wykładnia czynu zabronionego naginania prawa z § 336 niemieckiego kodeksu karnego. W tym kontekście prokurator Fritz Bauer, który doprowadził do procesów sprawców zbrodni w Auschwitz w latach 60. XX w. użył pojęcia „zawodowego muru ochronnego”, który został stworzony nie przez kogo innego, jak przez Federalny Sąd Najwyższy²³. Jego powstanie, orzecznictwo oraz skład osobowy są zresztą przedmiotem bardzo ciekawej analizy w raporcie „Akta Rosenberg”²⁴.

Należy również nadmienić, że generalne uchylenie wyroków wydanych po 30 stycznia 1933 r. z naruszeniem elementarnych zasad sprawiedliwości w celu realizacji i podtrzymania narodowosocjalistycznego reżimu bezprawia nastąpiło dopiero ustawą z dnia 25 sierpnia 1998 r. Jak trafnie zauważają Manfred Görtemaker i Christoph Safferling, rozliczenie z dziedzictwem narodowego socjalizmu nie może ograniczać się do litery ustawy, jednak wymaga to zmiany mentalności w polityce, wymiarze sprawiedliwości i społeczeństwie, która to zmiana po 1945 r., zdaniem autorów, kazała na siebie zbyt długo czekać²⁵.

¹⁹ M. Görtemaker, Ch. Safferling, *op. cit.*, s. 143 i n.

²⁰ *Ibidem*, s. 330 i n.

²¹ *Ibidem*, s. 443 i n.; J. Rückert, *Abschiede von Unrecht. Zur Rechtsgeschichte nach 1945*, Mohr Siebeck, Tübingen 2015, s. 198.

²² G. Radbruch, *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*, „Süddeutsche Juristen-Zeitung” 1945, nr. 5, s. 105 i n.; A. Hoepfel, *NS-Justiz und Rechtsbeugung. Die strafrechtliche Ahndung deutscher Justizverbrechen nach 1945*, Taschenbuch, Tübingen 2019, s. 58 i n.; U. Homann, *Gesetzliches Unrecht – Der Oberste Gerichtshof für die Britische Zone*, w: *Der halbierte Rechtsstaat. Demokratie und Recht in der frühen Bundesrepublik und die Integration von NS-Funktionselementen*, hrsg. S. Begalke, C. Fröhlich, S. Alexander Glienke, Nomos, Baden-Baden 2015, s. 43 i n.

²³ A. Koch, *Der „Huppenkothen-Prozess”. Die Ermordung der Widerstandskämpfer um Pastor Dietrich Bonhoeffer von der Schranken der Augsburger Justiz*, w: *Vor 70 Jahren – Stunde Null für die Justiz*, hrsg. A. Koch, H. Veh, Nomos, Baden-Baden 2017, s. 131 i n.

²⁴ M. Görtemaker, Ch. Safferling, *op. cit.*, s. 267 i n.

²⁵ *Ibidem*, s. 253 i n.

Aspekt ustrojowy projektu Rosenberg

Proces zobiektywizowanego opisywania własnej przeszłości jest istotny dla każdego narodu, ale w sposób szczególny dla Niemiec w odniesieniu do historii najnowszej. Tragiczne wydarzenia pierwszej poł. XX w. są przedmiotem analizy naukowej oraz debaty publicznej, jednak w coraz bardziej ograniczonym zakresie, przez co przeszłość staje się coraz mniej znana nowym pokoleniom i z tego powodu może podlegać kontrowersyjnym reinterpretacjom. Przykładem tego typu procesów jest sprawa rozstrzygnięta przez Sąd Okręgowy w Krakowie 28 grudnia 2019 r. W wyroku sąd stwierdził naruszenie dóbr osobistych żołnierza AK (rozumianych jako prawo do tożsamości narodowej, dumy narodowej i narodowej godności oraz wolności od mowy nienawiści), przez producentów niemieckiego serialu *Nasze matki, nasi ojcowie*.

Nie jest natomiast przedmiotem szerszej analizy naukowej i debaty publicznej zagadnienie transformacji ustrojowej Niemiec Zachodnich po 1945 r., a proces ten uważa się powszechnie za sukces symbolicznie określany jako „3xD”, czyli: denazyfikacja, demokratyzacja i dekartelizacja. Samo zaś pojęcie transformacji ustrojowej stosowane jest przede wszystkim do przebudowy ustrojowej państw Europy Środkowo-Wschodniej po wolnych wyborach w Polsce w czerwcu 1989 r.

Z perspektywy najnowszej historii niemieckiego prawa konstytucyjnego przyjęto natomiast pewnego rodzaju opcję 0, polegającą na budowaniu od nowa ustroju politycznego Zachodnich Niemiec opierając się na Ustawie Zasadniczej RFN z 1949 r., co znalazło swój wyraz w specyficznym dla RFN pojęciu *Verfassungspatriotismus*, tzn. utożsamienia patriotyzmu z honorowaniem konstytucji²⁶, ale także w szczególnym znaczeniu doktryny poszanowania praw podstawowych i Federalnego Trybunału Konstytucyjnego²⁷.

Ustrojowa opcja nowego początku znalazła swój wyraz w preambule do Ustawy Zasadniczej RFN, która stanowi: „Świadomy swojej odpowiedzialności przed Bogiem i ludźmi, przepełniony wolną służenia pokojowi na świecie jako równoprawny członek zjednoczonej Europy, Naród Niemiecki mocą swojej władzy ustrojodawczej nadał sobie tę Ustawę Zasadniczą”. Doktryna niemiecka dokonuje rozbudowanej interpretacji preambuły, wskazując m.in. na etykę odpowiedzialności państwa przed Bogiem, co oznacza np. negację totalnej władzy państwa²⁸. Podobnie jednoznaczna jest systematyka UZ. Rozdział I UZ, zatytułowany *Prawa podstawowe*, art. 1 ust. 1 UZ, zawiera gwarancję nienaruszalności

²⁶ H. Hofmann, *Die Grundrechte 1789–1949–1989*, „Neue Juristische Woche” 1989, Bd. 42, s. 3186.

²⁷ J. Collings, *Democracy's Guardians. A History of the German Federal Constitutional Court 1951–2000*, Oxford University Press, Oxford 2015.

²⁸ M. Herdegen, *Präambel*, [w:] T. Maunz, G. Dürig, *Grundgesetz-Kommentar*, Bd. 1, C.H. Beck, München 2019, nb. 30–32.

godności osoby ludzkiej, która została sprecyzowana w dalszych 19 przepisach, zawierających konstytucyjne prawa podstawowe²⁹.

W tym kontekście pojawia się pytanie, czy przyjęta w prawie konstytucyjnym ustrojowa opcja 0, z jednoczesnym wyeksponowaniem praw podstawowych, była możliwa do wykonania oraz w jakim zakresie prowadziła do rzeczywistego „odnowienia” ustrojowego Zachodnich Niemiec, jeśli istniały – zanalizowane w projekcie Rosenberg – ciągłości personalno-materialne w Federalnym Ministerstwie Sprawiedliwości, federalnym oraz krajowym wymiarze sprawiedliwości, a także w innych konstytucyjnych organach Niemiec Zachodnich, które to kontynuacje, w odniesieniu m.in. do Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Urzędu Kanclerskiego, były i są nadal przedmiotem analiz naukowych. W kontekście wspomnianych kontynuacji Joachim Perels nie posługuje się pojęciem „transformacji ustrojowej” ani tym bardziej „budowania od nowa” państwa zachodnioniemieckiego, ale – „die Umdeutung der NS-Diktatur in einem Rechtsstaat”³⁰, a więc: „przemiany dyktatury narodowosocjalistycznej w państwo prawa”.

Jak wskazuje Perels w kontekście kontynuacji personalnych i materialnych z okresu III Rzeszy, doktryna poszanowania praw podstawowych, w tym godności ludzkiej, będąca jednym z filarów ustrojowych RFN, nie była realizowana w odniesieniu do ofiar III Rzeszy. Stwierdza też, że dyskryminacja ofiar narodowego socjalizmu przez system prawny RFN i dalsze naruszanie gwarancji ich praw są „skandalem konstytucyjnoprawnym”. Jako przykład Perels podaje wyrok Federalnego Sądu Najwyższego z 1956 r. w sprawie zamordowania admirała Wilhelma Canarisa, w którym nazistowski sędzia, który wydał w 1945 r. ten wyrok skazujący Canarisa, został uniewinniony³¹: wyrok skazujący Canarisa na śmierć zapadł w ramach specjalnego postępowania, wydał go sędzia – SS-Sturm-bahnführer Otto Thorbeck, ławnikiem był komendant obozu koncentracyjnego Flossenbürg SS-Sturm-bahnführer Max Kögel, w którym toczyło się postępowanie³². Federalny Sąd Najwyższy uniewinnił sędziego Thorbecka. W innym swoim tekście Joachim Perels mówi o „erozji” państwa prawa („die Aushöhlung des Rechtsstaats”) w związku z orzecznictwem niemieckich sądów RFN w sprawach zbrodniarzy nazistowskich³³.

²⁹ M. Bainczyk, *Wpływ Europejskiej Konwencji Praw Człowieka na interpretację praw podstawowych w RFN*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 4, s. 36 i n.

³⁰ J. Perels, *Die Umdeutung der NS-Diktatur in einem Rechtsstaat*, [w:] *idem, Recht und Autoritarismus*, Nomos, Baden-Baden 2009, s. 101 i n.

³¹ *Idem, Die Würde des Menschen ist unantastbar. Entstehung und Gefährdung einer Verfassungsnorm*, [w:] *idem, Recht und Autoritarismus*, *op. cit.*, s. 18 i n.

³² A. Koch, *Der „Huppenkothen-Prozess”. Die Ermordung der Widerstandskämpfer um Pastor Dietrich Bonhoeffer von der Schranken der Augsburger Justiz*, [w:] *Vor 70 Jahren – Stunde Null für die Justiz*, *op. cit.*, s. 135 i n.

³³ J. Perels, *Die Aushöhlung des Rechtsstaats durch die Umwandlung von NS-Tätern in Gehilfen*, [w:] *idem, Recht und Autoritarismus*, *op. cit.*, s. 86 i n.

Claudia Fröhlich i Sonja Begalke posługują się w kontekście skutków ustrojowych kontynuacji materialnych i personalnych III Rzeszy w okresie funkcjonowania RFN pojęciem „der halbierte Rechtsstaat”, a więc „przeładowanego państwa prawa”³⁴.

Unikając wszelkich porównań zbrodni popełnionych w okresie III Rzeszy, problematyka ustrojowej opcji 0, pozornej lub powierzchownej demokracji, a także zjawisko ciągłości personalnych i materialnych, bezkarności czy wręcz uprzywilejowania sprawców, bezczynności bądź opieszałości wymiaru sprawiedliwości i braku zagwarantowania podstawowych praw ofiarom pojawiają się w przypadku konfliktów zbrojnych czy też transformacji ustrojowych od reżimów totalitarnych lub autorytarnych ku demokracji.

Refleksja powyższa jest wynikiem m.in. rozmów prowadzonych z osobami zaangażowanymi w ochronę praw człowieka. Projekt Rosenberg czy działalność Centralnej Jednostki Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu przewijały się w rozmowach z przedstawicielem organizacji pozarządowych z państw bałkańskich, mierzących się z problemem sądowego rozliczenia, a właściwie jego braku, zbrodni międzynarodowych popełnionych na Płw. Bałkańskim w latach 90. XX w.

Aspekt naukowo-edukacyjny projektu Rosenberg

Należy podkreślić trzy istotne cechy projektu Rosenberg. Po pierwsze publikacja naukowa, która stała się podstawą dla wystawy, a została wydana, niestety, tylko w języku niemieckim pod intrygującym tytułem *g Rosenberg*, jest, abstrahując od jej niekwestionowanej wartości naukowej, książką znakomicie napisaną. Tekst historyczno-prawniczy jest jednym z trudniejszych dla czytelnika typów tekstów. W wypadku *Akt Rosenberg* narracja jest tak płynna, że niemal nie dostrzega się, iż jest to tekst w dużej mierze o prawie. Po drugie należy zwrócić uwagę na rozmach realizacji koncepcji „public history”, a mówiąc językiem polskich aktów normatywnych dotyczących szkolnictwa – upowszechniania wyników badań naukowych. W przypadku projektu badawczego była to seria sympozjów naukowych, bardzo zróżnicowanych jeśli chodzi o temat i adresatów, a także wystawa i katalog wystawy³⁵, które w sposób syntetyczny przedstawiają wyniki badań naukowych.

Po trzecie należy wspomnieć o bardzo interesującej konkluzji, do której doszło Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości i Ochrony Konsumenta

³⁴ C. Fröhlich, S. Begalke, *Zeitgeschichte und Aufarbeitung der NS-Vergangenheit oder: Der halbierte Rechtsstaat. Ein Problemaufriss zur Einführung*, [w:] *Der halbierte Rechtsstaat. Demokratie und Recht in der frühen Bundesrepublik und die Integration von NS-Funktionselementen*, hrsg. S. Begalke, C. Fröhlich, S. Alexander Glienke, Nomos, Baden-Baden 2015, s. 21 i n.

³⁵ „*Rosenburg – Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości Niemiec w cieniu narodowosocjalistycznej przeszłości*”, op. cit.

w związku z projektem Rosenberg. Przy okazji prezentacji książki *Akta Rosenberg* ówczesny minister sprawiedliwości Heiko Mass stwierdził, że „bezprawie dokonane przez niemieckich prawników powinno stać się obowiązkowym tematem w kształceniu prawników”³⁶. Deklaracja została powtórzona przez jego następczynię federalną minister sprawiedliwości Katarinę Barley w 2018 r. Barley zapowiedziała wprowadzenie przedmiotu obowiązkowego z zakresu historii niemieckiego wymiaru sprawiedliwości w XX w. do niemieckiej ustawy o statusie sędziego i tym samym wprowadzenie tej tematyki jako materiału obowiązującego podczas państwowego egzaminu zawodowego³⁷.

Powyższe stwierdzenie jest istotne również z perspektywy polskiego systemu szkolnictwa wyższego, gdyż wykłady z historii, w tym historia prawa, ustroju, doktryn politycznych, ale także filozofii, teorii prawa czy etyki, są systematycznie ograniczane na rzecz przedmiotów bardziej „praktycznych”. W tym kontekście nie można pominąć dobitnie sformułowanego na wystawie pytania: „Czy prawnicy są profesjonalistami bez moralności?”.

Jak ważna jest realizacja postulatu edukacji historycznej, etycznej i filozoficznej na poziomie akademickim, w szczególności na wydziałach prawa, wskazuje Barbara Dauner-Lieb, profesor prawa z Uniwersytetu w Kolonii, stwierdzając, iż współcześni niemieccy studenci nie kojarzą ani nazwiska Adolfa Eichmanna, ani Fritza Bauera, a wyróżniającą ocenę z końcowego egzaminu zawodowego można uzyskać, nawet jeśli nie ma się pojęcia o historii prawa ani o tym, kim był Hans Kelsen³⁸. Niestety, refleksje powyższe nie odnoszą się tylko do szkolnictwa niemieckiego.

Tytułem uzupełnienia należy wspomnieć o innych badaniach naukowych dotyczących historii niemieckiego wymiaru sprawiedliwości w XX w. Ich pionierem był prof. Joachim Perels, wskazujący wyraźnie na poruszony powyżej problem skutków kontynuacji personalnych i materialnych z okresu III Rzeszy dla funkcjonowania demokratycznego systemu prawnego w swoich licznych publikacjach, np. w monografii *Prawne dziedzictwo „Trzeciej Rzeszy”: szkody na demokratycznym porządku prawnym*³⁹, w której stwierdza, że demokratyczne państwo prawa we wczesnych latach funkcjonowania RFN było obciążone dziedzictwem III Rzeszy⁴⁰.

³⁶ *Ibidem*, s. 63.

³⁷ K. Barley, *Aus der Geschichte lernen*, 17.05.2018, Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz, https://www.bmjv.de/SharedDocs/Artikel/DE/2018/051718_Rosenburg_FU.html;jsessionid=79C3F48AE41F27F329C3FB00043BC6DD.2_cid297 [dostęp: 17.09.2019].

³⁸ H. Bubrowski, A. Haneke, *Eichmann? Nie gehört*, 4.04.2018, „Frankfurter Allgemeine”, <https://einspruch.faz.net/einspruch-magazin/2018-04-04/eb4b06b18dde37837b97572ac41fb8f4/?GEPC=s5> [dostęp: 12.09.2019].

³⁹ J. Perels, *Das juristische Erbe des „Dritten Reiches”: Beschädigungen der demokratischen Rechtsordnung*, Campus, Frankfurt am Main 1999.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 11.

Projektem badawczym, stanowiącym istotne uzupełnienie wiedzy o funkcjonowaniu po II wojnie światowej Federalnego Ministerstwa Sprawiedliwości była analiza kontynuacji karier prawników zatrudnionych w niemieckim wymiarze sprawiedliwości przed i po 1945 r. W ramach projektu prześledzono kariery zawodowe wyższych urzędników wymiaru sprawiedliwości – sędziów i prokuratorów RFN w latach 1933–1964, pojęcia „urzędnik” nie zastosowano tutaj pomyłkowo, lecz ze względu na sposób administrowania wymiarem sprawiedliwości w RFN⁴¹. Hubert Rottleuchner wskazuje, że kontynuacje personalne w całym wymiarze sprawiedliwości w 1953 r. wynosiły blisko 70%, a w Federalnym Sądzie Najwyższym ponad 73%. W 1964 r. kontynuacje personalne to nadal 71,2%⁴². W tym kontekście stają się bardziej zrozumiałe wyniki badań Andreasa Eichmüllera, również prezentowane na wystawie, a dotyczące liczby prowadzonych postępowań karnych oraz liczby osób skazanych za zbrodnie popełnione w okresie III Rzeszy.

Aspekt relacji polsko-niemieckich

Pomimo do pewnego stopnia uniwersalnych wniosków projektu Rosenberg posiada on specyficzne znaczenie dla relacji polsko-niemieckich, nie tylko w tak istotnej sprawie, jaką jest brak ukarania sprawców zbrodni dokonanych na terytorium Polski, lecz pozwala również niewątpliwie lepiej poznać i zrozumieć determinanty polityki RFN wobec Polski po II wojnie światowej. W tym zakresie istnieją niewątpliwe wyzywania dla historyków polskich, by wiedzę na temat funkcjonowania konstytucyjnych organów władzy w Niemczech Zachodnich uwzględnić w analizie stosunków polsko-niemieckich po II wojnie światowej.

Dobre relacje polsko-niemieckie mogą być budowane jedynie na fundamencie prawdy i sprawiedliwości, z myślą o przyszłości obu narodów. Popularne obecnie pojęcie „transnational justice” nie powinno przesłaniać odpowiedzialności państw za skutki realizacji ich interesów. Projekt Rosenberg bardzo odważnie przyczynia się do tworzenia nowej jakościowo podstawy dla stosunków polsko-niemieckich. Wystawa Rosenberg oraz wydarzenia z nią związane dają przestrzeń dla jakościowo nowego dialogu polsko-niemieckiego, w którym biorą udział nie tylko naukowcy, ale także uczniowie, studenci z Polski i Niemiec oraz środowiska pozaakademiczne.

Last but not least – projekt Rosenberg jest projektem unikalnym również dlatego, że jednoczy ludzi dobrej woli. Jako przedstawicielka instytucji polskich w kontaktach z partnerami niemieckimi w związku z tym projektem

⁴¹ M. Balczyk, *Selected Legal Aspects of Judicial Independence in the Federal Republic of Germany*, op. cit.

⁴² H. Rottleuchner, *Karrieren und Kontinuitäten deutscher Justizjuristen vor und nach 1945*, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin 2010, s. 67 i n.

doświadczalam stale wsparcia, wyrazów przyjaźni i ludzkiej życzliwości. Bardzo chciałabym przenieść owe dobre praktyki na działania w zakresie innych, ważnych z punktu widzenia stosunków polsko-niemieckich zagadnień, dotyczących przyszłości obu państw. Należy do nich dialog o rzeczywistych problemach procesu integracji europejskiej oraz o przyszłości Unii Europejskiej.

Bibliografia

- Bainczyk M., *70-lecie Ustawy Zasadniczej*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2019, nr 11(385), <https://www.iz.poznan.pl/plik,pobierz,3048,9ecf4cdb42c0e374a735e07fef429c56/Biuletyn%20nr%20385.pdf> [dostęp: 12.11.2019].
- Bainczyk M., *Selected Legal Aspects of Judicial Independence in the Federal Republic of Germany*, „IZ Policy Papers” 2019, no 30, <https://www.iz.poznan.pl/en/publications/iz-policy-papers> [dostęp: 6.09.2019].
- Bainczyk M., *Wpływ Europejskiej Konwencji Praw Człowieka na interpretację praw podstawowych w RFN*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 4.
- Barley K., *Aus der Geschichte lernen*, 17.05.2018, Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz, https://www.bmjv.de/SharedDocs/Artikel/DE/2018/051718_Rosenburg_FU.html;jsessionid=79C3F48AE41F27F329C3FB00043BC6DD.2_cid297 [dostęp: 17.09.2019].
- Bubrowski H., Haneke A., *Eichmann? Nie gehört*, 4.04.2018, „Frankfurter Allgemeine”, <https://einspruch.faz.net/einspruch-magazin/2018-04-04/eb4b06b18dde37837b97572ac41fb8f4/?GEPC=s5> [dostęp: 12.09.2019].
- Collings J., *Democracy's Guardians. A History of the German Federal Constitutional Court 1951–2000*, Oxford University Press, Oxford 2015.
- Conze E., Frei N., Hayes P., Zimmermann M., *Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, Blessing, Munich 2010.
- Das Auswärtige Amt und seine umstrittene Vergangenheit*, hrsg. M. Sabrow, Ch. Mentel, Verlag S. Fischer, Frankfurt am Main 2014.
- Frei N., *Hitlers Eliten nach 1945*, Campus, Frankfurt am Main 2001.
- Frei N., *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, Beck, München 1996.
- Fröhlich C., Begalke S., *Zeitgeschichte und Aufarbeitung der NS-Vergangenheit oder: Der halbierte Rechtsstaat. Ein Problemaufriss zur Einführung*, [w:] *Der halbierte Rechtsstaat. Demokratie und Recht in der frühen Bundesrepublik und die Integration von NS-Funktionseliten*, hrsg. S. Begalke, C. Fröhlich, S. Alexander Glienke, Nomos, Baden-Baden 2015.
- Görtemaker M., Safferling Ch., *Die Akte Rosenberg. Das Bundesministerium der Justiz und die NS-Zeit*, C.H. Beck, München 2016.
- Hempel K., *Eine belastete Behörde*, 2.07.2019, tagesschau.de, <https://www.tagesschau.de/inland/gba-ns-vergangenheit-101.html> [dostęp: 7.09.2019].
- Herdegen M., *Präambel*, [w:] T. Maunz, G. Dürig, *Grundgesetz-Kommentar*, Bd. 1, C.H. Beck, München 2019.
- Hoepfel A., *NS-Justiz und Rechtsbeugung. Die strafrechtliche Ahndung deutscher Justizverbrechen nach 1945*, Taschenbuch, Tübingen 2019.

- Homann U., *Gesetzliches Unrecht – Der Oberste Gerichtshof für die Britische Zone, w: Der halbierte Rechtsstaat. Demokratie und Recht in der frühen Bundesrepublik und die Integration von NS-Funktionselementen*, hrsg. S. Begalke, C. Fröhlich, S. Alexander Glienke, Nomos, Baden-Baden 2015.
- Perels J., *Das juristische Erbe des „Dritten Reiches“: Beschädigungen der demokratischen Rechtsordnung*, Campus, Frankfurt am Main 1999.
- Perels J., *Recht und Autoritarismus*, Nomos, Baden-Baden 2009.
- Radbruch G., *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*, „Süddeutsche Juristen-Zeitung“ 1945, nr. 5.
- „Rosenburg – Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości Niemiec w cieniu narodowosocjalistycznej przeszłości”. *Publikacja towarzysząca wystawie*, tłum. M. Bainczyk, Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości i Ochrony Konsumentów–Instytut Zachodni, Berlin 2019.
- Rottleuthner H., *Karrieren und Kontinuitäten deutscher Justizjuristen vor und nach 1945*, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin 2010.
- Rückert J., *Abschiede von Unrecht. Zur Rechtsgeschichte nach 1945*, Mohr Siebeck, Tübingen 2015
- Sachs M., *Art. 79 GG Änderungen des Grundgesetzes*, [w:] *Grundgesetz. Kommentar*, hrsg. M. Sachs, C.H. Beck, München 2018.
- Sommermann K.-P., *Art. 20 GG*, [w:] *Kommentar zum Grundgesetz*, hrsg. H. von Mangoldt, F. Klein, Ch. Starck, Verlag Franz Vahlen, München 2018.

The Federal Ministry of Justice in the Shadow of the Nazi Past – Significance of the „Rosenburg Project” in Poland

In 2012, the Federal Ministry of Justice in Germany set up an Independent Commission to investigate the Ministry's handling of the Nazi past in the early years of the West Germany. The findings of the investigation were presented 2016 in a book under the title „Rosenburg files” and later in exhibitions both in German and English language. The findings are shocking. More than half of all senior staff of the Federal Ministry of Justice had been former Nazi collaborators and one in five had been a member of the SA. This personnel continuity had very important consequences also for Poland and its citizens for example: discrimination against former victims, Nazi criminals were barely prosecuted. The personnel-based and approach-based continuities had serious consequences for a process of building a democratic state based on rule of law. All these aspects have been shortly analyzed in the article.

Key words: Germany, national socialism, the judiciary, the German Basic Law, international crimes fundamental rights, Poland

Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości RFN w cieniu narodowosocjalistycznej przeszłości – znaczenie projektu Rosenberg w Polsce

W 2012 r. Federalne Ministerstwo Sprawiedliwości i Ochrony Konsumenta w Niemczech powołało Niezależną Komisję Naukową w celu zbadania stosunku ministerstwa do nazistowskiej przeszłości we wczesnych latach Niemiec Zachodnich. Rezultaty pracy komisji zostały zaprezentowane

w 2016 r. w formie książki pod tytułem „Akta Rosenberg” a także w formie wystaw w języku niemieckim i angielskim. Ponad połowę kadry zarządzającej w Federalnym Ministerstwie Sprawiedliwości w latach 50. XX w. stanowili byli funkcjonariusze NSDAP, a co piąty należał do SA. Ta personalna ciągłość miała istotne znaczenie dla Polski i polskich obywateli ze względu m.in. na dyskryminację ofiar III Rzeszy, czy brak osądzenia zbrodniarzy nazistowskich. Kontynuacje personalne i materialne wywierały również wpływ na proces budowania państwa demokratycznego, opartego na zasadzie państwa prawnego. Wspomniane powyżej zagadnienia są przedmiotem krótkiej analizy w przedmiotowym artykule.

Słowa kluczowe: RFN, narodowy socjalizm, wymiar sprawiedliwości, Ustawa Zasadnicza, zbrodnie międzynarodowe, prawa podstawowe, Polska